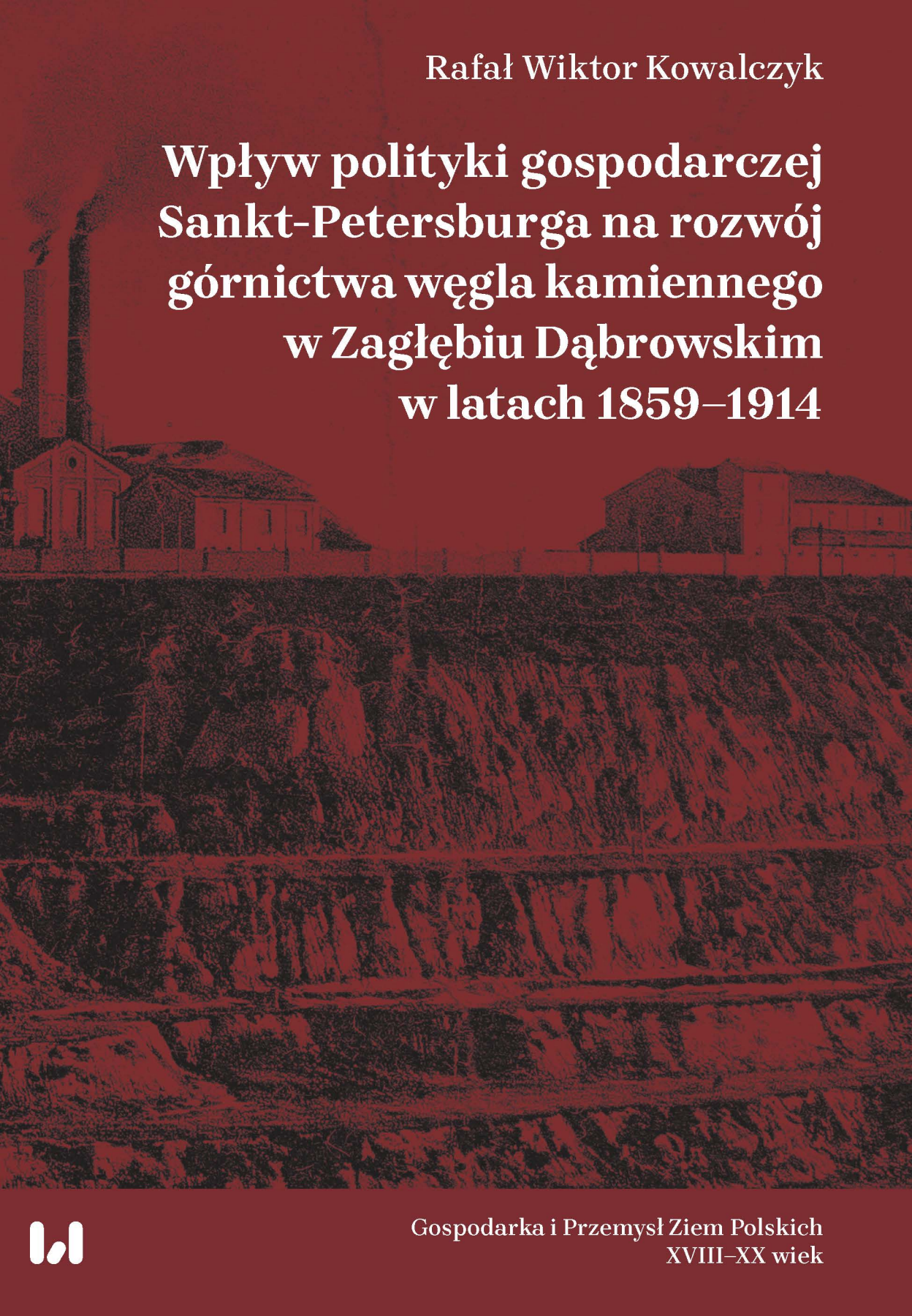

Rafał Wiktor Kowalczyk

Wpływ polityki gospodarczej Sankt-Petersburga na rozwój górnictwa węgla kamiennego w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1859–1914

**Wpływ polityki gospodarczej
Sankt-Petersburga na rozwój
górnictwa węgla kamiennego
w Zagłębiu Dąbrowskim
w latach 1859–1914**

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

[Kup książkę](#)

Rafał Wiktor Kowalczyk

Wpływ polityki gospodarczej Sankt-Petersburga na rozwój górnictwa węgla kamiennego w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1859–1914

Rafał Wiktor Kowalczyk (ORCID: 0000-0002-1071-6147) – Uniwersytet Łódzki
Wydział Filozoficzno-Historyczny, Katedra Historii Polski XIX wieku
90-219 Łódź, ul. A. Kamińskiego 27a

RECENZENT

Andrzej Jan Wójcik

REDAKTOR INICJUJĄCY

Monika Borowczyk

REDAKTOR WYDAWNICTWA UŁ

Bogusław Pielat

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

KOREKTA TECHNICZNA

Elżbieta Pich

PROJEKT OKŁADKI

Monika Rawska

Na okładce wykorzystano zdjęcie przedstawiające kopalnię Paryż ze zbiorów Andrzeja Jana Wójcika
oraz herb Królestwa Polskiego z 1858 r. ze zbiorów Janusza Giersza

© Copyright by Rafał Wiktor Kowalczyk, Łódź 2022

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2022

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.07860.16.0.M

Ark. wyd. 11,0; ark. druk. 13,75

ISBN 978-83-8088-468-7

e-ISBN 978-83-8088-469-4

[Kup książkę](#)

*MOIM CUDOWNYM,
UKOCHANYM RODZICOM
MAMIE – ELEONORZE KRYSTYNIE Z DOMU SOKOŁOWSKI
I TACIE – WIKTOROWI JÓZEFOWI
DEDYKUJĘ*

SPIS TREŚCI

Wstęp.....	9
Rozdział I	
Polityka gospodarcza Sankt-Petersburga wobec Królestwa Polskiego do roku 1877.....	21
Rozdział II	
Czas przełomu. Polityka gospodarcza Sankt-Petersburga od roku 1877	61
Rozdział III	
Górnictwo węgla kamiennego w Zagłębiu Dąbrowskim do roku 1859	89
Rozdział IV	
Górnictwo węgla kamiennego w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1859–1877....	105
Rozdział V	
Górnictwo węgla kamiennego w Zagłębiu Dąbrowskim po 1877 r.	123
Zakończenie	179
Bibliografia.....	185
Indeks osobowy	199
Spis ilustracji i map	205
Ilustracje.....	207
Mapy	213

WSTĘP

W prezentowanej pracy przedstawiam problematykę wpływu polityki gospodarczej Sankt-Petersburga na rozwój górnictwa węgla kamiennego w Zagłębiu Dąbrowskim. Jest to pierwsza pozycja z serii **Gospodarka i przemysł ziem polskich XVIII–XX wiek**, która będzie ukazywała rozwój poszczególnych branż przemysłu w Królestwie Polskim, wpływ polityki Sankt-Petersburga oraz gospodarkę przełomu wieków XVIII i XIX ziem polskich. Cezurę niniejszej publikacji wyznaczają daty 1859 i 1914, wiążące się z okresem największego rozwoju górnictwa węglowego w Zagłębiu Dąbrowskim w okresie zaborów. Etatystyczna polityka Sankt-Petersburga do 1856 r., do klęski w wojnie krymskiej, w połączeniu z utrwalonym systemem feudalnym w Rosji, brakiem rynku popytowego i granicą zamkniętą na wymianę handlową oraz transfer, przepływ kapitału z zachodu negatywnie wpływały na rozwój górnictwa węgla kamiennego w Zagłębiu Dąbrowskim do tego stopnia, że popadło ono w długoletnią stagnację. Diametralna zmiana i szansa na rozwój górnictwa węgla kamiennego w Zagłębiu nastąpiła po klęsce Rosji w wojnie krymskiej.

Sewastopol stał się symbolem upadku zamkniętej w okowach feudalizmu Rosji. Klęska uzmysłowiła Aleksandrowi II Mikołajewiczowi Romanowowi, że hermetycznie zamknięta gospodarka rosyjska stwarza realne zagrożenie utratą pozycji mocarstwa przez Sankt-Petersburg. Dla Aleksandra II stało się wówczas zrozumiałe, że słaba, zacofana, zamknięta na zachodnie trendy, innowacje, przepływy kapitałowe, feudalna gospodarka stanowi realne zagrożenie dla rządów dynastii Romanowów. Dlatego zdawał sobie sprawę, że śmierć Mikołaja I Pawłowicza Romanowa musiała oznaczać koniec polityki etatyzmu, bo polityka ta doprowadziła gospodarkę rosyjską do zapaści. Rządy Mikołaja I, zakonserwowany feudalizm, etatyzm, hermetycznie zamknięta gospodarka, wszystkie czynniki gospodarcze funkcjonujące w Rosji w okresie samodzierżawia pierwszej połowy XIX w. spowodowały powstanie systemowej przepaści technologicznej pomiędzy Sankt-Petersburgiem a zachodnim światem. Wojna krymska ukazała dobitnie słabość, niewydolność Rosji. Sprzymierzone z Imperium Otomańskim państwa zachodu złamały imperializm Sankt-Petersburga na polach Krymu. Rosja nie mogła osiągnąć swoich celów politycznych, zachwiana została jej pozycja mocarstwowa. Zacofanie gospodarcze stanęło na drodze interesów dynastii Romanowów. Aleksander II musiał przeprowadzić gruntowne reformy w Rosji,

dokonać strukturalnych przeobrażeń, wyrwać państwo z okowów feudalizmu, przebudować system społeczny. W założeniu Sankt-Petersburga w Rosji miał zostać dokonany przełom, by rosyjska gospodarka stała się nowoczesna, mogła dogonić Zachód i ponownie wejść do grona europejskich potęg. Z Sankt-Petersburga popłynął rozkaz, by Rosja dokonała „skoku cywilizacyjnego” i dorównała gospodarczo państwom zachodnim. Instrumentem tego procesu miała być budowa kolei i diametralna zmiana klimatu gospodarczego.

Nastąpiło wówczas ostateczne zerwanie z feudalizmem. Aleksander II polityczną decyzją wprowadził w Rosji kapitalizm. Decyzja była czystą kalkulacją cara. Kapitalistyczna Rosja, rozwój przemysłu, rynku popytowo-podażowego były ofertą dla poddanych, dla kreatywnych Rosjan, nie tylko dla dotychczasowego filaru samodzierżawia – rosyjskiego ziemiaństwa i kapitału, który chciał w państwie dynastii Romanowów robić interesy. Oferta Aleksandra II, zmiana feudalizmu na kapitalizm, przebudowa społeczna, zmiany strukturalne, miały być w efekcie rękojmią utrzymania samodzierżawia dynastii Romanowów.

W rezultacie rozwój gospodarczy, proces przeobrażeń gospodarczych, finansowych, budowy nowoczesnego przemysłu miały zostać skorelowane z poszerzeniem rynku wewnętrznego, a wszystko to w interesie utrzymania samodzierżawia Romanowów i mocarstwowych ambicji Sankt-Petersburga. Kapitalizm miał przeobrazić Rosję, ale w taki sposób, by rozwój przemysłu, „skok cywilizacyjny”, budowa rynku popytowo-podażowego ułatwiły osiągnięcie celów dynastii Romanowów. Miało to dać im większą kontrolę nad państwem i poddanymi w wyścigu o prymat pomiędzy mocarstwami, które wyprzedziły gospodarczo Rosję w pierwszej połowie XIX w.

Właśnie z tego powodu Aleksander II zdecydował się na radykalną zmianę polityki gospodarczej i postawił na nowych ludzi w resortach gospodarczych. Uznał, że kołem zamachowym rozwoju Rosji stanie się budowa kolei. Transport kolejowy miał połączyć najodleglejsze rejony państwa carów z najbardziej uprzemysłowionymi obszarami, miał być „kołem zamachowym” rozwoju gospodarki rosyjskiej. Aleksander II został poinformowany przez swoich nowych doradców gospodarczych, że z uwagi na zacofany technologicznie krajowy przemysł hutniczy, metalowo-maszynowy, brak nowoczesnych stalowni realizacja zadań gospodarczych z wykorzystaniem rodzimego przemysłu może potrwać lata. Car nie chciał czekać i „skok cywilizacyjny” w jego państwie miał zostać zrealizowany natychmiast. Dokonano tego kosztem krajowego przemysłu ciężkiego, hutnictwa i przemysłu metalowo-maszynowego. Oparto się na imporcie z zachodu. Nowa polityka gospodarcza ministra finansów Michaiła Kristofowicza von Reuterna (1862–1878), progresywna liberalizacja tariff celnych, otworzyła hermetycznie zamkniętą do czasu śmierci Mikołaja I w okowach feudalizmu gospodarkę rosyjską na kapitał i technologię napływające z zachodu. Era liberalna okresu pełnienia obowiązków ministra finansów przez Michaiła Kristofowicza von Reuterna

otworzyła gospodarkę rosyjską. Cesarstwo zostało włączone w obręb procesów globalizacyjnych, silnych tendencji integracyjnych, przepływu towarów i wymiany handlowej.

Drugi bodziec, który doprowadził do rozwoju górnictwa węgla kamiennego, był czynnikiem wewnętrznym. Było to oddanie do użytku w 1859 r. odnogi kolejowej Ząbkowice–Szopienice–Katowice linii kolejowej Warszawsko-Wiedeńskiej. Dopiero budowa wspomnianej trasy kolejowej spowodowała, że węgiel kamienny z Zagłębia Dąbrowskiego znalazł ogromny rynek popytowy w Warszawskim Okręgu Przemysłowym, a następnie – od 1866 r., kiedy oddano linię Fabryczno–Łódzką, w Łódzkim Okręgu Przemysłowym. Do 1859 r. węgiel dąbrowski był „zamknięty” na miejscowym płytkim rynku Zagłębia Dąbrowskiego i nie mógł znaleźć odpowiedniego rynku zbytu, więc górnictwo węgla kamiennego nie miało szansy otrzymać impulsu wzrostowego.

Wraz z przeobrażeniem gospodarczym Rosji, z przemianami kapitalistycznymi, postępowały pelżające przemiany polityczne w Królestwie Polskim. Było to wynikiem celów i działań Sankt-Petersburga. Sukcesywnie zwiększano zależność Królestwa Polskiego, ówczesnie najbardziej uprzemysłowionego rejonu Cesarstwa Rosyjskiego. Zlikwidowano wszelkie formy autonomii Królestwa, wyeliminowana została polska administracja. Zlikwidowano Radę Administracyjną, Radę Stanu, w 1867 r. wprowadzono nowy podział administracyjny, zależny od Sankt-Petersburga w największym stopniu od początku zmian administracyjnych z 1837 r., po klęsce Powstania Listopadowego. Rusyfikacja, wymiana urzędników, nauczycieli na Rosjan powodowały utratę ostatnich elementów niezależności Królestwa Polskiego. Celem Sankt-Petersburga było wyalienowanie urzędów i urzędników od spraw polskich, od poczucia narodowej wspólnoty, całkowita zależność od samodzierżawia, od rosyjskiej centrali. Dlatego urzędnicy byli przysyłani do Królestwa Polskiego z odległych rejonów Rosji. Wymiana pracowników należących do tej grupy na Rosjan była jednak powolna, gdyż zmiany administracyjne okazały się przedsięwzięciem bardzo kosztownym dla nadmiernie obciążonego wydatkami budżetu Rosji. Miała ona bowiem duże problemy finansowe, związane z koniecznością regulowania kosztownych „premi koleją” dla zagranicznych inwestorów, z perturbacjami gospodarczo-fiskalnymi, związanymi z kryzysami lat 1866 i 1873–1876 oraz wydatkami na armię. Mimo to rozłożony w czasie proces rusyfikacji i ujednolicenia administracji Królestwa Polskiego z pozostałą częścią imperium rosyjskiego został w pełni zrealizowany. Aleksander II zlikwidował również urząd Namiestnika Królestwa Polskiego, oficjalnego przedstawiciela Królów Polski, którymi byli przedstawiciele dynastii Romanowów, będący zarazem carami Rosji. Urząd Namiestnika Królestwa Polskiego powołano jeszcze na mocy Konstytucji Królestwa Polskiego z 27 listopada 1815 r. W zamian za to ustanowił urząd generał-gubernatora warszawskiego, który był jednocześnie dowódcą warszawskiego okręgu wojskowego. Generał-gubernator

warszawski podlegał bezpośrednio Sankt-Petersburgowi. W wyniku tych zmian Królestwo Polskie utraciło jakąkolwiek niezależność polityczną. Stało się częścią imperium Romanowów. Potocznie nazywane było Nadwiślańskim krajem (Привислинский край), choć nominalnie nigdy nie zniesiono nazwy Królestwo Polskie i w oficjalnej nomenklaturze funkcjonowała ona przez cały czas, aż do wyparcia Rosjan przez Niemców znad Wisły w 1915 r. Królestwo Polskie zostało podporządkowane organom wojskowym – stało się terytorium okupowanym. Było teraz rejonem administracyjnym Rosji z rosyjską administracją, podległą miejscowym carskim władzom wojskowym i bezpośrednio Sankt-Petersburgowi. To zarząd wojskowy decydował tu teraz o wielu tzw. strategicznych inwestycjach, np. przy budowie nowych linii kolei wymagana była akceptacja administracji wojskowej. W sferze administracji górniczej Naczelnika Zachodniego Okręgu Górniczego i wszystkie zakłady skarbowe w Królestwie Polskim podporządkowano Naczelnikowi Wydziału Górniczego. Z kolei Wydział Górnictwa, funkcjonujący przy Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu, został rozwiązany 1 lipca 1870 r., a branżowe zakłady skarbowe w Królestwie przeszły pod zarząd Departamentu Górnictwa w Sankt-Petersburgu, który podlegał Ministerstwu Skarbu, w 1876 r. zaś zostały podporządkowane Ministerstwu Dóbr Państwa. W Dąbrowie Górniczej pozostała jednak kasa górnicza, archiwum dawnych zakładów skarbowych Zachodniego Okręgu Górniczego oraz biura okręgowych inżynierów. 28 stycznia 1895 r. zlikwidowano odrębny zarząd górnictwa rządowego. Obszar górniczy Królestwa Polskiego przemianowano na Zachodni Obszar Górniczy i podporządkowano Zachodniemu Zarządowi Górniczemu w Suchedniowie. Sprawował on nadzór nad pozostałymi zakładami górniczymi i hutniczymi czy szkołą górniczą w Dąbrowie Górniczej, czyli tymi zakładami, których na obszarze górniczym Królestwa Polskiego nie sprzedano. Większość została rozprzedana prywatnym inwestorom, głównie kapitałowi zagranicznemu, ale również, choć w mniejszym stopniu, także miejscowemu – polskiemu. Jednocześnie miał pod nadzorem, za pośrednictwem inżynierów okręgowych, górnictwo prywatne. W roku 1903 siedzibę Zachodniego Zarządu Górniczego przeniesiono do Warszawy, co oznaczało ściśle podporządkowanie górnictwa Królestwa Polskiego Sankt-Petersburgowi. W wyniku działań Aleksandra II i kolejnych Romanowów nastąpiła całkowita degradacja administracji Królestwo tak cywilnej, jak i gospodarczej. Władze rosyjskie nie poprzestały na tym, gdyż zlikwidowano również funkcjonującą do tego czasu niezależność fiskalną i monetarną Królestwa Polskiego. W 1866 r. zlikwidowano Komisję Umorzenia Długu Krajowego, w roku następnym zamknięto menicę, a w dwa lata później zwierzchni nadzór został objęty przez Ministerstwo Finansów Cesarstwa Rosyjskiego. Finałem tych działań była likwidacja Banku Polskiego dokonana 3 czerwca 1885 r. i powołanie Warszawskiego Kantoru Banku Państwa. Królestwo Polskie przekształciło się więc w jedną z prowincji Cesarstwa Rosyjskiego. Jego unifikacja z Rosją leżała w interesie Sankt-Petersburga.

Na obszarze dziesięciu guberni Królestwa zaczęto realizować politykę interesów rosyjskich – dynastii Romanowów. Dla Sankt-Petersburga Królestwo Polskie było regionem strategicznym, frontowym w momencie konfliktu z Niemcami i Austro-Węgrami, ale przede wszystkim najbardziej uprzemysłowionym rejonem Cesarstwa. Zagłębie Dąbrowskie było bowiem drugim w Rosji po Donbasie okręgiem węglowym. Uwzględniając fakt, że w Królestwie Polskim istniały inne rozwinięte strategiczne przemysły – oprócz górnictwa węgla kamiennego – dla gospodarki: hutniczy i metalowo-maszynowy, obszar ten był bardzo ważny dla Sankt-Petersburga. W rezultacie uznano, że pozostawienie nawet nieznacznych form autonomii Królestwa Polskiego było sprzeczne z jego interesami. Nominalnie funkcjonujące nadal Królestwo Polskie stało się w owym czasie terytorium okupowanym z administracją podległą wojsku i Sankt-Petersburgowi.

Okres po 1856 r. to najbardziej dynamiczny etap dziejów gospodarczych Rosji. W tym czasie polityka Sankt-Petersburga w tym zakresie ewoluowała i w 1877 r., w wyniku narastającego długu związanego z premiami kolejowymi, krachem roku 1876 r. (drugą falą kryzysu 1873 r.) i decyzją o prestiżowej, acz niezwykle kosztownej, wojnie z Imperium Osmańskim Rosja Aleksandra II stanęła na skraju bankructwa. Wówczas z powodów fiskalnych wprowadzono „złote cła”. Ich sukces przypieczętował koniec polityki progresywnej liberalizacji taryf celnych prowadzonej przez ministra finansów Michaiła Kristofowicza von Reuterna i przejście do systemu protekcyjno-prohibicyjnego.

Nowa polityka gospodarcza po 1877 r. była więc wypadkową sytuacji ekonomicznej z roku 1876 i arbitralnej decyzji fiskalnej, która miała uchronić budżet Rosji przed bankructwem. Ani Aleksander, ani „twórca ery liberalnej” nie spodziewali się takich efektów wprowadzenia „złotych cel”. Po 1877 r. nastąpił ogromny napływ inwestycji kapitału zagranicznego, postępowała budowa nowoczesnych kombinatów górniczych i notowano dynamiczny wzrost wydobycia węgla kamiennego. Boom inwestycyjny, rozwój przemysłu, spowodowały dynamiczny wzrost popytu na węgiel. Sprawilo to, że Aleksander II zakończył okres ery liberalnej w Rosji. W zamian wprowadzono politykę protekcyjno-prohibicyjną. Era protekcyjna w powiązaniu z rozwijającym się w Rosji rynkiem kapitałowym wywołała skokowy wzrost popytu na węgiel. Węgiel kamienny z Zagłębia Dąbrowskiego zaspokajał popyt krajowy ze strony rozwijającej się gospodarki, nie tylko przemysłu, ale również miast, konsumentów indywidualnych, budującego się rynku popytowego. Był także eksportowany za Bug, głównie do guberni południowo-wschodnich, na obszar Ukrainy. Węgiel stał się krwioobiegiem energetycznym dla całej gospodarki. Potrzeby rynku na ten surowiec zaspokajały zwiększające rok po roku produkcję kombinaty górnicze z Zagłębia Dąbrowskiego, które były głównie efektem kapitałochłonnych inwestycji zagranicznych, ale stymulowanych przez zmianę polityki gospodarczej Sankt-Petersburga po 1859 i po 1877 r.

W polskiej historiografii brak jest opracowania monograficznego, które ukazywałoby wpływ polityki gospodarczej na rozwój górnictwa węgla kamiennego w Zagłębiu Dąbrowskim, ale też dziejów gospodarczych Rosji, Królestwa Polskiego w latach 1856–1914. Dynamiczny wzrost wydobycia węgla kamiennego w tym zagłębiu był w głównej mierze stymulowany polityką Sankt-Petersburga. Aleksander II został do tego zmuszony sytuacją w państwie po klęsce w wojnie krymskiej, ale to zarazem jego decyzją nastał w Rosji kapitalizm, a granice otwarto dla przepływów kapitałowych. Bez otwarcia rynku rosyjskiego po Sewastopolu, polityki progresywnej liberalizacji taryf celnych firmowanej przez ministra finansów Michaiła Kristofowicza von Reuterna, „złotych cel” i przejścia do systemu protekcyjno-prohibicyjnego górnictwo węgla kamiennego w Zagłębiu Dąbrowskim nie miałoby szans na tak dynamiczny rozwój. Polityka gospodarcza Sankt-Petersburga w tym czasie spowodowała, że zamknięty hermetycznie za panowania Mikołaja rynek rosyjski otworzył się dla przepływu towarów i wymiany handlowej. Gospodarka rosyjska znalazła się w obrębie procesów globalizacyjnych i silnych tendencji integracyjnych, stała się częścią zglobalizowanego świata, który rozszerzał się już nie tylko na zachód, ale i na inne kontynenty. Zacofana gospodarka rosyjska i tamtejszy ogromny rynek stały się niezwykle atrakcyjne dla kapitału zachodniego. Stąd wynikała skala inwestycji bezpośrednich kapitału zagranicznego. Bez inwestorów z zachodu, głównie z Niemiec, Francji i Belgii nie byłby możliwy rozwój górnictwa węgla kamiennego Zagłębia Dąbrowskiego. Jednak ten napływ kapitałów był wynikiem decyzji gospodarczych Sankt-Petersburga. Wpływ na rozwój górnictwa węgla kamiennego Zagłębia wywarły oczywiście również koleje i nowoczesne prawo górnicze opublikowane 28 czerwca 1870 r., jednak niewątpliwie w największym stopniu to polityka gospodarcza państwa wpłynęła na rozwój rynku, który spowodował dynamiczny wzrost przemysłu, miast i całej gospodarki, wywołując ogromny impuls popytowy na węgiel kamienny, co wykorzystwały kombinaty górnicze, głównie zachodnie, zwiększając podaż na rynek i generując ogromne zyski. Podobnie było w przypadku rozwoju okręgu południowego na Ukrainie. Bez polityki gospodarczej Sankt-Petersburga i uprzywilejowania wspomnianego okręgu, dynamiczny rozwój przemysłu ciężkiego w Zagłębiu Donieckim, Krzywym Rogu, Kerczu, na Wybrzeżu Morza Azowskiego i Niżu Dnieprowskim byłby niemożliwy. W polskiej historiografii gospodarczej brak jest, jak dotychczas, pracy przedstawiającej problematykę wpływu polityki gospodarczej na rozwój górnictwa węgla kamiennego Zagłębia Dąbrowskiego, podobnie zresztą jak i na rozwój przemysłu ciężkiego w Ukrainie.

Terytorialnie niniejsza praca obejmuje zasadniczo obszar Zagłębia Dąbrowskiego. Jednakże w pewnych, koniecznych dla pogłębienia tematu, aspektach odnosi się też do innych rejonów i okręgów przemysłowych Królestwa Polskiego oraz Rosji, w tym szczególnie okręgu południowego na Ukrainie, który rozwinął się w znacznym stopniu także w wyniku preferencji ekonomicznych

i ukierunkowanej na ten cel polityki gospodarczej Sankt-Petersburga. Polityka ta została przedstawiona w kontekście rozwoju rynku rosyjskiego i jego wpływu na górnictwo węgla kamiennego oraz ukazania rozwoju głównych ośrodków przemysłowych, w których dominującą rolę odgrywało górnictwo węgla kamiennego, w tym szczególnie Zagłębia Dąbrowskiego, będącego częścią Sosnowiecko-Częstochowskiego Okręgu Przemysłowego.

Zakres chronologiczny pracy, o czym była już mowa, obejmuje okres najbardziej dynamicznego rozwoju przemysłu, jaki nastąpił w Królestwie Polskim i całym Cesarstwie Rosyjskim po odejściu od etatyzmu i gospodarki zamkniętej w okowach feudalizmu za panowania Mikołaja I. Rok 1856 otworzył rosyjską gospodarkę i zakończył feudalizm. Początkiem tego procesu było wprowadzenie nowej doktryny gospodarczej, progresywnej liberalizacji taryf celnych firmowanej przez ministra finansów Michaiła Kristofowicza von Reuterna. Praca obejmuje więc okres najbardziej dynamicznego rozwoju przemysłu, jaki nastąpił w Królestwie Polskim i całym Cesarstwie Rosyjskim. Przesunięcie cezury początkowej na rok 1859 r. wiąże się z uruchomieniem odnogi kolejowej Żąbkowice–Szopienice–Katowice linii Warszawsko-Wiedeńskiej, która sprawiła, że węgiel kamienny z Zagłębia Dąbrowskiego znalazł rynki zbytu w głównych ośrodkach przemysłowych Królestwa Polskiego, a następnie i w Cesarstwie Rosyjskim, głównie w guberniach południowo-zachodnich (Ukraina). Te dwa czynniki – nowa polityka gospodarcza po klęsce Rosji w wojnie krymskiej, po Sewastopolu (1856), a także uruchomienie odnogi Żąbkowice–Szopienice–Katowice (1859), rozpoczęły nową erę w dziejach górnictwa węgla kamiennego Zagłębia Dąbrowskiego i całego przemysłu Królestwa Polskiego – określają cezurę początkową pracy. Cezurę końcową stanowi rok 1914 r., wybuch I wojny światowej i koniec okupacji rosyjskiej Królestwa Polskiego, a więc wspólnego rynku Cesarstwa Rosyjskiego. Okres 1859–1914 przeobraził gospodarkę Królestwa, które stało się najbardziej uprzemysłowioną częścią Cesarstwa Rosyjskiego, na co znaczny wpływ miał rozwój górnictwa węgla kamiennego w Zagłębiu Dąbrowskim.

Niezwykle istotne dla niniejszej pracy były opracowania traktujące o rozwoju rynku rosyjskiego, przeobrażeniach kapitalistycznych, zachodzących w systemie ekonomicznym – procesach gospodarczych związanych z drugim etapem globalizacji, otwarciem na przepływy kapitałowe o tendencjach integracyjnych, wchodzeniu Rosji w obręb procesów globalizacyjnych i roli w tym procesie górnictwa węgla kamiennego z Zagłębia Dąbrowskiego. Dla zobrazowania procesów, jakie nastąpiły w Rosji carskiej pod wpływem polityki gospodarczej Sankt-Petersburga, i ukazania rozwoju oraz znaczenia górnictwa węgla kamiennego z Zagłębia Dąbrowskiego dla gospodarki Królestwa Polskiego wykorzystano prace autorów zachodnich, sowieckich, publikujących już w Federacji Rosyjskiej, a także polskich. Szczególnie cenne dla podjętej problematyki były publikacje Alexandra Gerschenkrona, Jeronima Bluma, Malcolma

E. Falkusa, Maurice’a Dobba, Geroida T. Robinsona, Arthura W. Lewisa, I. Janzuła, L. Janowicza, Z. Sokołowskiej, M. Lewego, J. Jedlickiego, J. Jasiczka, I. Pawłowskiej, P.I. Ljaszczenko, A.C. Мельникова [A.S. Mielnikowa], Н.П. Ионичева [N.P. Ioniczewa] czy W. Pusia¹.

W pracy zostały wykorzystane źródła archiwalne. Uwzględniono zespoły archiwalne z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie oraz znajdujące się w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Łodzi (zespoły Piotrkowskiej Izby Skarbowej, Magistratu łódzkiego czy dokumentów z wydziału Ksiąg Wieczystych Państwowego Biura Notarialnego w Łodzi). Archiwalia z Łodzi pozwoliły ukazać skutki kryzysu węglowego i zaangażowanie kapitału przemysłowców łódzkich w zakup kopalni węgla kamiennego – „Saturn” od niemieckiego inwestora „Towarzystwa Książę Hohenlohe”. Dzięki ich analizie przedstawiono proces powstania kolejnej polskiej grupy kapitałowej, obok grupy Leopolda Kroenberga, w górnictwie węgla kamiennego Zagłębia Dąbrowskiego, a następnie inwestycyjną działalność „Towarzystwa Saturn”.

Zostały wykorzystane dane ze spisów i wykazów zakładów przemysłowych opracowanych przez Leona Jeziorańskiego, B.A. Dmitriewa-Mamonowa i Antoniego Rościśława Srokę, co pozwoliło na przedstawienie trendów w górnictwie

¹ A. Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Harvard 1962; J. Blum, *Lord and Peasant in Russia*, New York 1967; M. Dobb, *Soviet Economical Development since 1917*, New York 1967; M.E. Falkus, *The Industrialization of Russia 1700–1914*, London 1972; *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Harvard 1962; G.T. Robinson, *Rural Russia under the Old Regime*, New York 1963; idem, *Rural Russia under the Old Regime*, New York 1963; A.W. Lewis, *Wzrost i wahania cykliczne 1870–1913*, Warszawa 1986; I. Janzuł, *Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim*, Petersburg 1887; L. Janowicz, *Zarys rozwoju przemysłu w Królestwie Polskim*, Warszawa 1907; J. Jedlicki, *Nieudana próba kapitalistycznej industrializacji. Analiza państwowego gospodarstwa przemysłowego w Królestwie Polskim XIX w.*, Warszawa 1964; J. Jasiczek, *Kapitał francuski w przemyśle górniczo-hutniczym Zagłębia Dąbrowskiego 1870–1914*, „Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Planowania i Statystyki” 1959, z. 15; idem, *Kapitał niemiecki w przemyśle górniczo-hutniczym Zagłębia Dąbrowskiego*, „Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Planowania i Statystyki” 1960, nr 19; I. Pawłowska, *Zagłębie Dąbrowskie i okręg Loary. Penetracja kapitałów francuskich po 1870 r.*, „Kwartalnik Historyczny” 1965, nr 4; P.I. Ljaszczenko, *Istorijskij narodnogo chozjastwa SSSR*, t. II, Moskwa 1952; A.C. Мельников, *Российская история в московских кладях*, Москва 1999; A.C. Мельников, В.В. Узденников, *История русского денежного хозяйства с древнейших времен до 1917 г.*, Москва 2000; Н.П. Ионичев, *Внешние экономические связи России (IX – начало XX века)*, Москва 2000; W. Puś, *Kierunki rozwoju gospodarczego Europy na początku XX w.*, [w:] *Europa w XX wieku. Główne kierunki rozwoju (ekologia, gospodarka, kultura, polityka)*, red. E. Wiśniewski, Łódź 2001; idem, *Stereotypy w badaniach nad historią społeczno-gospodarczą Polski XIX i XX wieku*, [w:] *Studia z dziejów Polski od końca XVIII do połowy XX wieku*, red. S. Pytlaś, Łódź 2005, s. 195–208.

węgla kamiennego Zagłębia Dąbrowskiego, uzależnionego od polityki gospodarczej Sankt-Petersburga, która stymulowała rozwój rosyjskiego rynku².

W pracy posłużono się również opracowaniami polskich ekonomistów i działaczy gospodarczych, które publikowano podczas I wojny światowej, ale zebranymi i opublikowanymi już w niepodległej Polsce w 1919 r. w *Pracach Polskiej Narady Ekonomicznej w Petersburgu*³. Cenne źródło stanowił poddany analizie materiał z czasopism techniczno-ekonomicznych wychodzących wówczas w Królestwie Polskim – uniwersalnych: „Przegląd Techniczny”, „Ekonomista” i specjalistycznego „Przeglądu Górniczo-Hutniczego”.

Konstrukcja pracy ma charakter chronologiczno-problemowy. Całość dzieli się na sześć rozdziałów. W rozdziale pierwszym pt. **Polityka gospodarcza Sankt-Petersburga wobec Królestwa Polskiego do roku 1877**, ukazana została ewolucja polityki gospodarczej poczynając od okresu Królestwa Kongresowego, poprzez politykę etatyzmu w czasach zarządu Banku Polskiego, następnie realizowaną przez Wydział Górnictwa przy Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu, a po 1 lipca 1870 r. przez Departament Górniczego Ministerstwa Skarbu z siedzibą w Petersburgu. Przedstawiono wpływ nowej polityki gospodarczej ministra finansów Michaiła Kristofowicza von Reuterna, otwarcie rynku rosyjskiego, aż po wprowadzenie „złotych cel”. Zaprezentowana problematyka polityki gospodarczej Sankt-Petersburga od lat 30. XIX w. do 1877 r. artykułuje jej wpływ na rozwój górnictwa węgla kamiennego Zagłębia Dąbrowskiego i budowę rynku popytowego. W rozdziale drugim pt. **Czas przełomu. Polityka gospodarcza Sankt-Petersburga od roku 1877**, ukazana została polityka gospodarcza Rosji po wprowadzeniu „złotych cel” i przejściu do systemu protekcyjno-prohibicyjnego, aż po 1914 r. W kolejnym rozdziale pt. **Górnictwo węgla kamiennego w Zagłębiu Dąbrowskim do roku 1859** opisano rozwój górnictwa węgla kamiennego w Zagłębiu Dąbrowskim od lat 30. do 1859 r. Zaprezentowano trudne początki budowy przez ministra przychodów i skarbu Ksawerego księcia Druckiego-Lubeckiego rynku i rozwój górnictwa węgla kamiennego w Zagłębiu Dąbrowskim, który został oparty na korelacji z przetopem cynku. Następnie przedstawiono sytuację po Powstaniu Listopadowym, kiedy to politykę etatyzmu wobec górnictwa węgla kamiennego realizowały Bank Polski, a następnie Wydział Górnictwa przy Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu oraz Departament Górniczego Ministerstwa Skarbu z Petersburga.

² Księga Adresowa Przemysłu Fabrycznego w Królestwie Polskim na rok 1905, opr. L. Jeziorański, Warszawa 1906; *Ukazitel' dejstwujuuszczich w Imperii akcyoniernych pried-prijatij*, opr. B.A. Dmitriew-Mamonow, Petersburg 1903; Księga Adresowa Przemysłu Fabrycznego w Królestwie Polskim na rok 1907, opr. L. Jeziorański, Warszawa 1906; *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, opr. A.R. Sroka, Warszawa 1914.

³ *Prace Polskiej Narady Ekonomicznej w Petersburgu*, t. I–III, Warszawa 1919.

Rozdział sygnalizuje trudną sytuację górnictwa węgla kamiennego w Zagłębiu Dąbrowskim pod koniec polityki etatyzmu, która doprowadziła do długotrwałej stagnacji. Dopiero zmiana polityki gospodarczej po przegranej przez Rosję wojnie krymskiej, progresywna liberalizacja taryf celnych przez ministra finansów Michaiła Kristofowicza von Reuterna i uruchomienie w 1859 r. odnogi kolejowej Ząbkowice–Szopienice–Katowice otworzyło szerokie możliwości dla zamkniętego dotychczas na płytkim miejscowym rynku górnictwa węgla kamiennego z Zagłębia Dąbrowskiego. W rozdziale czwartym pt. ***Górnictwo węgla kamiennego w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1859–1877*** ukazana została sytuacja górnictwa węgla kamiennego w Zagłębiu w okresie ery liberalnej. Rozwój górnictwa związany był w tym okresie głównie z napływem kapitału z Niemiec, który rozpoczął budowę nowych kopalni, które z czasem przekształciły się w kombinaty górnicze. W tym czasie rządowe kopalnie traciły znaczenie, co było związane z fiaskiem etatyzmu. Ostatni, piąty rozdział pt. ***Górnictwo węgla kamiennego w Zagłębiu Dąbrowskim po 1877 r.*** przedstawia sytuację górnictwa węgla kamiennego w Zagłębiu po wprowadzeniu przez Sankt-Petersburg „złoty cel” i przejściu do ery protekcyjno-prohibicyjnej. Obrazuje dynamiczny rozwój górnictwa węglowego, głównie w wyniku inwestycji kapitału zagranicznego. Rynek rosyjski stał się w tym czasie bardzo atrakcyjny dla inwestorów zagranicznych, dlatego też eksport towarów został zastąpiony przez eksport kapitału. Zyski były na tyle znaczące – na co wpływ miały wysokie ceny węgla dąbrowskiego i poszerzający się rynek górnictwa węgla kamiennego w Zagłębiu Dąbrowskim zarówno w Królestwie Polskim, jak i w Cesarstwie Rosyjskim – że dominującą pozycję w branży uzyskał kapitał znad Sekwany wypierając inwestorów niemieckich. Dynamiczny wzrost wydobywania węgla kamiennego w Zagłębiu Dąbrowskim, który zaspokajał potrzeby energetyczne Królestwa Polskiego i był krwiobiegiem przemysłu i całej gospodarki, był możliwy wyłącznie dzięki nowoczesnym kombinatom górniczym, należącym do inwestorów zachodnich i grup kapitałowych Leopolda Kronenberga tudzież przemysłowców łódzkich. Rozwój górnictwa węgla kamiennego w Zagłębiu następował więc w wyniku inwestycji wielkiego kapitału i stymulującej rozwój krajowego przemysłu polityki gospodarczej Sankt-Petersburga.

W tym miejscu pragnę złożyć gorące podziękowania za cenne uwagi recenzentowi – Profesorowi Andrzejowi J. Wójcikowi – wybitnemu specjalście branżowemu zajmującemu się przemysłem wydobywczym i hutniczym Zagłębia Dąbrowskiego. Chciałbym jednocześnie podziękować Profesorowi Wiesławowi Pusiowi z ośrodka łódzkiego i Profesorowi Jerzemu Szczepańskiemu z ośrodka kieleckiego, zajmującym się gospodarką XVIII i XIX stulecia, za równie cenne rady i uwagi. Gorące wyrazy wdzięczności składam też Dziekanowi Wydziału Filozoficzno-Historycznego Profesorowi Maciejowi Kokoszko za

wsparcie niezbędne, by tak potrzebna w polskiej historiografii seria o gospodarce i przemyśle ziem polskich XVIII–XX wieku mogła zaistnieć. Bez Jego zaangażowania niniejsza monografia nie miałaby szans na opublikowanie. Gorące podziękowania składam także Pani Profesor Swietłanie Greła-Krawczenko i Wojciechowi Kamińskiemu za cenne uwagi i wszelaką pomoc. Wdzięczność za rady i życzliwość chciałbym wyrazić Pani Iwonie Gos z Wydawnictwa Uniwersytetu Łódzkiego. Składam również podziękowania za wkład w ostateczny kształt monografii Pani Redaktor Monice Borowczyk i Panu Redaktorowi Bogusławowi Pielatowi z tegoż wydawnictwa.

Rozdział I

POLITYKA GOSPODARCZA SANKT-PETERSBURGA WOBEC KRÓLESTWA POLSKIEGO DO ROKU 1877

Wojna krymska była przełomowym wydarzeniem w kontekście polityki gospodarczej Cesarstwa Rosyjskiego. Odegrała ogromną rolę w przeobrażeniu państwa rosyjskiego i Królestwa Polskiego, w tym także w najbardziej newralgicznej branży przemysłu górnictwa węgla kamiennego – stymulatora rozwoju całej gospodarki. Przejście na kapitalistyczne tory przez Rosję Aleksandra II Mikołajewicza Romanowa spowodowało, że dokonywał się ostateczny przewrót w polityce gospodarczej Sankt-Petersburga wobec rządowego górnictwa węgla kamiennego i w ogóle przemysłu ciężkiego. Nie stało się to jednak natychmiast. Początkowo „skok cywilizacyjny” Rosji, czyli podstawa polityki gospodarczej Sankt-Petersburga Aleksandra II – rozwój kolei, odbywał się kosztem hutnictwa. Górnictwo węgla kamiennego Zagłębia Dąbrowskiego funkcjonowało nadal w etatystycznym skansenie polityki Sankt-Petersburga. Nowa polityka gospodarcza ministra finansów Michaiła Kristofowicza von Reuterna, której podstawowym instrumentem była progresywna liberalizacja taryf celnych dla górnictwa węgla kamiennego z Zagłębia Dąbrowskiego, okazała się korzystna. Nowa era gospodarcza w Rosji spowodowała poszerzenie rynku, co było wynikiem efektu popytowego ze strony rozwijających się przedsiębiorstw z głównych ośrodków przemysłu Królestwa Polskiego – Warszawskiego Okręgu Przemysłowego, a od 1866 r. – wraz z budową linii kolejowej Fabryczno-Łódzkiej – także Łódzkiego Okręgu Przemysłowego. Nastąpiło zwiększenie produkcji górnictwa węgla kamiennego. Jednak rządowe kopalnie stawały się coraz bardziej niewydolne. Stąd też wzrost wydobywania był głównie efektem napływu inwestycji zagranicznych. Do 1877 r., do czasu ustanowienia „złotych cel” i przejścia Cesarstwa Rosyjskiego do gospodarki protekcyjno-prohibicyjnej, były to wyłącznie inwestycje kapitału niemieckiego. Dopiero załamanie ery liberalnej i realna groźba bankructwa państwa na skutek przeszacowania możliwości budżetowych związanych z budową kolei przez rząd, tzw. polityki „skoku cywilizacyjnego” Rosji Aleksandra II, a także kosztów prestiżowej wojny w latach 1876–1878 z Imperium Otomańskim spowodowały całkowite odejście od nieefektywnego etatyzmu w górnictwie węgla kamiennego w Zagłębiu Dąbrowskim. Do czasu wojny krymskiej wpływ na kondycję górnictwa węgla kamiennego w Zagłębiu Dąbrowskim miała strategia gospodarcza przyjęta jeszcze w okresie Królestwa Kongresowego, kiedy to

Dyrekcji Głównej Górniczej przewodniczył Stanisław Staszic. Podtrzymał ją minister przychodów i skarbu Franciszek Ksawery książę Drucki-Lubecki, kiedy po 26 grudnia 1826 r. sprawy górnictwa podporządkowano Wydziałowi Górnictwa Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu. Zakonserwowano na lata układ rozwoju górnictwa opartego na dwóch ośrodkach przemysłu ciężkiego. Głównym inwestorem w przemyśle ciężkim było państwo stosujące politykę etatyzmu. Strumień państwowych pieniędzy popłynął do chylących się ku upadkowi we wschodnim okręgu przemysłowym zakładów hutniczych. Choć zdawano sobie sprawę, że zakłady w ośrodku wschodnim (staropolskim), korzystają z przestarzałej technologii (węgiel drzewny, woda), to z uwagi na krótkodystansowe zyski zdecydowano się je doinwestować i czerpać z tego korzyści. Z kolei nowoczesne Zagłębie Dąbrowskie (ośrodek zachodni), gdzie rozpoczęto wydobywanie węgla kamiennego, wymagało ogromnych nakładów inwestycyjnych, przerastających możliwości budżetu Królestwa Kongresowego¹.

Skutki Powstania Listopadowego boleśnie odczuł cały przemysł, w tym i górnictwo węgla kamiennego Zagłębia Dąbrowskiego. Zmieniła się sytuacja polityczna, a co za tym idzie gospodarcza, w kraju poddanym rosyjskim represjom. Zamknięta została dla polskiego przemysłu granica z Cesarstwem Rosyjskim. Chłonny rynek rosyjski był do 1830 r. ważnym wyznacznikiem rozwoju gospodarczego Królestwa Kongresowego. Górnictwo węgla kamiennego – koło napędowe gospodarki – korzystało z boomu gospodarczego, jaki nastąpił w latach 20. XIX w. W nowej sytuacji ekonomicznej zmieniły się plany rządowe dotyczące połączonych wówczas ze sobą wspólnotą interesów przemysłu cynkowego i węglowego Zagłębia Dąbrowskiego. Kryzys popowstaniowy, hermetyczność rynku Królestwa Polskiego, nieefektywna etatystyczna polityka rządu i Banku Polskiego, nie były w stanie pobudzić rozwoju górnictwa węgla kamiennego w Zagłębiu Dąbrowskim. Początkowo Sankt-Petersburg scedował zarząd nad całym przemysłem górniczo-hutniczym Królestwa Polskiego, w tym nad górnictwem węgla kamiennego Zagłębia Dąbrowskiego, na Bank Polski. Bank stał się jednocześnie

¹ H. Łabęcki, *Górnictwo w Polsce. Opis kopalnictwa i hutnictwa polskiego pod względem technicznym, historyczno-statystycznym i prawnym*, t. I, Warszawa 1841, s. 336–337, 339; „Przegląd Techniczny” 1876, t. I, s. 89, 289–291; „Przegląd Techniczny” 1876, t. II, s. 288–290; W. Długoborski, *Górnictwo i hutnictwo do 1918 r.*, [w:] *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w. Studia i materiały*, pod red. I. Pietrzak-Pawłowskiej, Wrocław i in. 1970, s. 114; M. Orłowski, *Żelazny przemysł hutniczy na ziemiach polskich do roku 1914*, Warszawa 1931, s. 43–48; J. Pająk, *Konspiracyjne życie polityczne w Staropolskim Okręgu Przemysłowym 1882–1904*, Kielce 1994, s. 22; S. Kowalska, *Szczęście w Zagłębiu Staropolskim*, [w:] *Ekonomika górnictwa i hutnictwa w Królestwie Polskim 1840–1910*, red. W. Kula, Warszawa 1961, s. 5; J. Pazdur, *Przemysł metalowy Zagłębia Staropolskiego w I poł. XIX w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1954, R. II, nr 1–2; s. 34, 36–40.